

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ

ВЕСТНИК ОШКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА

BULLETIN OF OSH STATE UNIVERSITY

e-ISSN: 1694-8610

№2/2023, 113-119

УДК: 947.1

DOI: https://doi.org/10.52754/16948610_2023_2_14

**ТАЛАС (АТЛАХ) САЛГЫЛАШУУСУНУН ТАРЫХЫЙ - МАДАНИЙ МУРАС
КАТАРЫ ИЛИМИЙ-ТЕОРИЯЛЫК НЕГИЗДЕМЕСИ: ЖАҢЫ ИЛИКТӨӨЛӨР,
КӨЗ-КАРАШТАР**

НАУЧНО-ТЕОРЕТИЧЕСКОЕ ОСНОВАНИЕ ТАЛАСА (АТЛАХА) КАК ИСТОРИКО-
КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ: НОВЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ, ТОЧКИ ЗРЕНИЯ

THE SCIENTIFIC AND THEORETICAL FOUNDATION OF TALAS (ATLAX) AS A HISTORICAL-
CULTURAL HERITAGE: NEW RESEARCH, VIEWS

Жусупова Моймол Молдобековна

Жусупова Моймол Молдобековна

Zhusupova Moimol Moldobekovna

т.и.к., доцент, Талас мамлекеттик университети

к.и.н., доцент, Талаский государственный университет

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Talas State University

mojmol@mail.ru

ТАЛАС (АТЛАХ) САЛГЫЛАШУУСУНУН ТАРЫХЫЙ -МАДАНИЙ МУРАС КАТАРЫ ИЛИМИЙ-ТЕОРИЯЛЫК НЕГИЗДЕМЕСИ: ЖАҢЫ ИЛИКТӨӨЛӨР, КӨЗ-КАРАШТАР

Аннотация

Макаланын акталдуулугу Борбордук Азиянын тарыхы үчүн олуттуу из калтырган окуялардын бири – 751-жылдагы Талас суусунун боюндагы Атлах шаарынын жанында болуп өткөн салгылашуу жөнүндө жаңыча көз караштар, иликтөөлөрдү ачууга аракет жасоо учурдун талабы. Орто кылымдардагы Улуу жибек жолунда орун алган ири шаарлардын бири болгон Атлах шаарынын чалдыбары учурда Кыргызстандын Талас облусуна караштуу Манас районунун алкагындагы Жоон-Төбө айылында жайгашкан. Демек, бул тарыхый окуя жалаң гана Кыргызстан үчүн эмес, жалпы Борбордук жана Ички Азия, Сибирь, Алтай үчүн да терең из калтыргандыгы маалым. Андыктан макалада тарыхый ордун дагы тактоо үчүн кээ бир булактардын негизинде анализдер жүргүзүлдү. Атлах салгылашуусу болуп өткөн аймактагы рун жазуусу менен жазылган таш эстеликтин тарыхын жана чечмеленишине дагы изилдөө жүргүзүлүп, макалага кошулду.

Ачык сөздөр: Атлах, борбордук Азия, Жоон-Дөбө айыл, таш эстелик, археологдор, рун жазуусу, Манас району, музей, экспонат.

Научно-теоретическое основание Таласа (Атлаха) как историко-культурного наследия: новые исследования, точки зрения

Аннотация

В статье предпринята попытка раскрыть в новых ракурсах и исследованиях одно из событий, оставивших значительный след в истории Центральной Азии - сражение, произошедшее у города Атлаха на реке Талас в 751 году. Города Атлаха, одного из крупнейших городов на Великом шелковом пути в средние века, в настоящее время расположена в селе Жоон-Добе Манасского района Таласской области Кыргызстана. Поэтому это историческое событие не только для Кыргызстана, известно, что он оставил глубокий след в Средней и Внутренней Азии, Сибири и Алтае в целом. Поэтому анализ был проведен на основе некоторых источников с целью уточнения исторической позиции в статье.

История и интерпретация рунического каменного памятника в районе, где произошла битва при Атлахе, были дополнительно исследованы и дополнены в статье.

Ключевые слова: Атлах, центральной Азии, село Жоон-Добе, каменный памятник, археологии, руническое надпись, Манасский район, музей, экспонат.

The Scientific and Theoretical Foundation of Talas (Atlah) as a Historical-Cultural Heritage: New Research, Views

Abstract

The article attempts to reveal from new perspectives and research one of the events that left a significant mark on the history of Central Asia - the battle that took place near the city of Atlakha on the Talas River in 751. The city of Atлах, one of the largest cities on the Great Silk Road in the Middle Ages, is currently located in the village of Joon-Tobe, Manas district, Talas region of Kyrgyzstan. Therefore, this historical event is not only for Kyrgyzstan, it is known that it left a deep mark in Central and Inner Asia, Siberia and Altai as a whole. Therefore, the analysis was carried out on the basis of some sources in order to clarify the historical position in the article.

The history and interpretation of the runic stone monument in the area where the Battle of Atлах took place was further researched and supplemented in the article.

Keywords: Atлах, central Asia, Joon-Dobe village, stone monument, archeology, runic inscription, Manas region, museum, exhibit.

Киришүү

Кыргыз Республикасында жашап жаткан ар бир жаран өз тарыхын терең түшүнүү жана анын сабактарын эске алуу менен гана Кыргызстандын келечегинин өнүгүү багыттарын туура аныктап, келечек муун үчүн бекем пайдубал түзүп, өзүнүн ордун ээлей алат.

Борбордук Азияда кыргыздар байыркы жана уюткулуу элдердин бири болгондугун байыркы жазма тарыхый булактар жана соңку табылгалар тастыктап келгени анык.

Элибиз тарыхтын тагдыр чечүүчү сыноолорунан өтүп, эл катары сакталып, өз алдынча мамлекетке ээ болдук. Быйыл эгемендүү мамлекет болгонубузга 32 жыл болду. Эгемендүү мамлекетке жетүүбүз биздин ата-бабалардын кемеңгерлигинин, баатырдыгынын жана алысты көрө билгендигинин негизинде гана жаралды деп айтууга толук негизибиз бар.

Кыргызстандын жана жалпы Борбордук Азиянын тарыхы үчүн олуттуу из калтырган окуялардын бири – 751-жылдын июль айындагы Талас суусунун боюндагы Атлах шаарынын жанында болуп өткөн ири салгылашуу болуп саналат.

Орто кылымдардагы Улуу жибек жолунда орун алган ири шаарлардын бири болгон Атлах шаарынын чалдыбары учурда Кыргызстандын Талас облусуна караштуу Манас районунун алкагындагы Жоон-Дөбө айылында жайгашкан. Демек, бул тарыхый окуя жалаң гана Кыргызстан үчүн эмес, жалпы Борбордук жана Ички Азия, Сибирь, Алтай үчүн да терең из калтыргандыгы маалым.

Бул тарыхый салгылашуу жалпысынан Чыгыш аталган ири мейкиндиктин эки башка бучкагынын – күн батыштан Арап халифаты менен күн чыгыштан Тан мамлекетинин гана тирешүүсү болуп чектелбестен, жергиликтүү түрк жана башка калктарынын да ич ара атаандаш тандоосунун кагылышуусу да болуп калган. Бул окуя, бир эле учурда, Азиянын чыгышы менен батышын маданий жана технологиялык жактан ширелткен да барактарга ээ.

Талас салгылашуусу бул – Кыргызстандын тарыхы гана эмес дүйнөлүк тарых үчүн абдан маанилүү окуя. Бул салгылашуу көптөгөн дүйнө өлкөлөрүнүн тарых китептеринде тарыхты өзгөрткөн окуя катары орун алып, окутулуп келет. Орто кылымдагы Атлах шаары 751-жылы анын жанында араб жана кытай аскерлеринин ортосунда салгылашуу болуп, анын жыйынтыгы карлуктардын түрк урууларынын биринчисинин пайдасына чечилгени менен белгилүү. Талас (Атлах) салгылашуусу адамзат тарыхындагы эң ири жана эң маанилүү салгылашуулардын ондугуна кирген.

Атлах салгылашуусунун келип чыгуу себептери, жүрүшү жана тарыхый мааниси коомчулукка белгилүү, ал эми окуянын болуп өткөн орду, Талас суусунун жээгинен табылган таш эстеликтин табылышы жана жаңы иликтөөлөр жалпы эле окумуштуулардын жана бул окуяга кызыккан жарандар үчүн дале болсо кызыгууну жаратып келет. Башкача айтканда илим дүйнөсүндө Борбордук Азиядагы тарыхый өнүгүүнүн жүрүшүн алдын ала белгилеген эбегейсиз окуяга баа берүүгө кызыгуу ушул күнгө чейин басаңдай элек. Алгач сөздү Атлах шаары жөнүндө болсо.

Орто кылымдагы Атлах шаары менен бирдей Жоон-Дөбө конушу Кыргызстандын аймагында, Тараз конушунан 15 чакырым түштүктө, Казакстан менен чектеш жерде жайгашкан. 10-кылымдын географы аль-Мақдиси мындай деп кабарлайт: «Атлах –

аянты боюнча негизги шаарга (Таразга) барабар чоң шаар, анын айланасында дубал бар, Мединада курулма мечит, Рабадда базарлар бар» деп да жазат. (Волин, 1960, 83 б).

Советтик окумуштуулар А.Н. Бернштам жана П.Н. Кожемяко Атлах бул - Талас облусунун Манас районундагы Кеңеш айылынын түндүк четинде жайгашкан Жоон-Дөбө конушунда жайгашкан. Өткөн кылымдын 50-жылдарындагы картада жана илимпоздор тарабынан жарыяланган схемаларда конуштун узундугу 3 кмдей болгон сырткы чеп дубалдары, ошондой эле жалпы өлчөмү 140 x 250 цитадел менен борбордук урандылар даана көрүнүп турат деген пикирлерин билдиришкен. (Бернштам, 1997, 118 б). Тактап айтканда 1930-жылдардын акырында тарыхчы жана археолог Александр Натанович Бернштам (1910–1956), ал эми 1950-жылдары кыргызстандык археолог Петр Никитович Кожемяко (1918–1973) бул шаар чалдыбарын алгач археологиялык иликтөөдөн өткөрүшкөн (Бернштам, 1997, 145–224 б.) жана аны Атлах шаарынын орду катары жоромол кылышкан. Бирок бул жай атайын корукка айлана элек кезде кыштактын айыл чарбасындагы кийинки дың бузуу иш-аракеттери шаар чалдыбарын сактоого өлчөөсүз зор кесепетин тийгизген. Сыртка кыйла чыгып турган дубалдардын айрым урандылары айыл чарба иштеринин кесепетинен уратылып, дээрлик түзөлүп калган.

Ал эми Атлах шаарынын ордунан табылган таш эстеликтин тарыхы төмөндөгүчө: 1987-жылы бул шаар чалдыбарынан руна сымал алфавитинде бир сөз жазылган таш жаргылчактын жартысы табылган.

Аны илим чөйрөсүнө жарыя кылган белгилүү казак археологу, академик Карл Молдахметович Байпаков (1940–2018) бул рун жазма эстелигинин эстампачын орусиялык түрколог, рун таануучу Сергей Григорьевич Кляшторныйга (1928–2014) жиберген. (Кляшторный, 2001, 289–290б). Профессор С.Г.Кляшторный бул жаргылчак таш сыныгындагы (петроглифтик) жазууну “Атлах” (Atlay) – “кечмелик”, б.а. Талас дарыясынан өйүз-бүйүзгө жеңил “аттап өтчү, оңтойлуу кечмелик” деп Байпаков К.М. чечмелеп окуган. (Байпаков, 2013, 88 б). Ал эми учурдагы окумуштуулардын пикирине таянсак, тарыхчы жана нумизмат Александр Михайлович Камышев (1953-жылы туулган) белгилегендей, С.Г.Кляшторный Атлах шаарынын орду – Жоон-Төбө шаар чалдыбарын орто кылымдардагы «Тараз шаарынын чалдыбарынан батышыраакта 15 чакырымдай алыстыкта жайгашкан» («Этот осколок был обнаружен на городище Джувантобе, (транскрипция С.Г.Кляшторного) расположенного в 15 км к западу от городища древнего Тараза, на берегу р. Талас») деп техникалык ката кетирип жазып алган экен. Чын-чынында, «батышыраакта» эмес, «түштүгүрөөктө» (“южнее”) деп жазышы керек болчу. Анын байкоостон кеткен мүчүлүштүгүнүн айынан бул жаңылыштык башка да илимий адабиятка механикалык түрдө көчүрүлүп келет. Дал ушул калпыстыктын айынан Жоон-Төбө шаар чалдыбарын азыркы Тараз шаарынын батышынан (бүгүнкү Казакстандын аймагынан) издеп жүргөндөр бар, деп А.М.Камышев өз сын пикирин 2022-жылы жарык көргөн интернеттеги макаласы аркылуу ортого салган. Ал эми өз макаласында С.Г.Кляшторный даана эле : “1930-жылдардын аягында

Жоон-Төбө шаар чалдыбарын А.Н. Бернштам изилдеген жана ал аны орто кылымдардын эрте мезгилиндеги Атлах шаарынын орду деп белгилеген” деп Кляшторный С.Г. жазган. (Камышев, 2022, 33 б.) Азыркы мезгилде бул жазма эстелик Казакстандын Борбордук мамлекеттик музейинде (ЦМК КП № 20488) сакталып келет. А.С.Аманжолов андагы тексти «аб албағ» – «аң уулоо» деп которгон өз вариантын да сунуштаган. (<https://bitig.kz/?lang=r&mod=1&tid=5&oid=166,2022,33> б)

Биздин пикирибизде, С.Г.Кляшторныйдын сунушу туура, анткени жаргылчак ташка аңчылык жаатында жазуунун көп деле кажети жок, ал эми суу кечмеликти да туюнткан топонимди таш жаргылчакка жазуу ыктымалга алда канча жакын. 2023-жылдын 26-апрелинде Талас мамлекеттик университетинин тарыхчы-окумуштуусу Жусупова Моймол Молдобековнаны демилгеси менен делегация түзүлүп, Казакстан Республикасынын Алма-Ата шаарынын Борбордук Мамлекеттик музейинде илимий иш сапар барышып, таш эстеликти көрүп, музейдин археология бөлүмүнүн башчысы, археолог Набира Тулежановна менен пикир алмашып, келечекте бирге иликтөөлөр, илимий долбоорлор менен иштөөгө келишим түзүлдү. Таш эстеликти жеринен барып таанышуу менен жаңыча пикирлер жана бул мезгилге чейин изилденген көз-караштарга анализдер пайда болду.

Атлах салгылашуусуна тиешелүү деп эсептелген тарыхы терең таштагы жазуунун маанисин, чечмеленишин иликтөө үчүн белгилүү окумуштуу, археологдорго, рун жазуусун окушкан адистерге кайрылууга туура келди. Белгилүү түрколог, окумуштуу Таалай Абдиев жана таштагы жазууларды окуган адис-окумуштуу Нурдин Усеевдер рун таануучу Сергей Григорьевич Кляшторныйдын (1928–2014) жаргылчак таш сыныгындагы (петроглифтик) жазууну “Атлах” (Atlay) – “кечмелик”, б.а. Талас дарыясынан өйүз-бүйүзгө жеңил “аттап өтчү, оңтойлуу кечмелик” деге вариантын туура деп тастыкташууда. Жыйынтыктап айтканда Кыргызстандын жана жалпы Борбордук Азиянын тарыхы үчүн олуттуу из калтырган окуялардын бири – 751-жылдын июль айындагы Талас суусунун боюндагы Атлах шаарынын жанында болуп өткөн ири салгылашуунун мааниси терең.

Орто кылымдарда Улуу жибек жолунун таманында орун алган ири шаарлардын бири болгон Атлах шаарынын чалдыбары учурда Кыргызстандын Талас облусуна караштуу Манас районунун алкагындагы Жоон-Төбө жергесинде турат. Арийне, бул тарыхый окуя жалаң гана Кыргызстан үчүн эмес, жалпы Борбордук жана Ички Азия, Сибирь, Алтай үчүн да терең из калтыргандыгы шексиз.

Бул тарыхый салгылашуу жалпысынан Чыгыш аталган ири мейкиндиктин эки башка бучкагынын – күн батыштан Арап халифаты менен күн чыгыштан Тан мамлекетинин гана тирешүүсү болуп чектелбестен, жергиликтүү түрк жана башка калктарынын да ич ара атаандаш тандоосунун кагылышуусу да болуп калган. Бул окуя, бир эле учурда, Азиянын чыгышы менен батышын маданий жана технологиялык жактан ширелткен да барактарга ээ. Аааламдашуу доорундагы ар бир элдин нарк-насилин, маданиятын, баалуулуктарын тереңдетип үйрөнүүдө бул илимий-изилдөө иштерибииздин тарбиялык мааниси зор экендигин белгилөө менен жалпы элдин, өлкөбүздүн желегин бийик желбиретип, илимий ийгиликтерди багындырып, батыш, чыгыш цивилизацияларында муундан-муунга биримдиктин, ынтымактын, достуктун көпүрөсү түзүлөөрүнө шек жок.

Адабияттар

1. Волин С.Л. (1960) Сведения арабских источников IX-XIV вв. о долине реки Талас и смежных районов // Труды НИАЭ АН Казахской ССР.– Алма-Ата, – Т. 8.

2. Бернштам А.Н. (1997) Памятники старины Таласской долины //Избранные труды по археологии и истории Кыргызстана. – Бишкек. Т I,– 560 с.
3. Бернштам А.Н. (1997) Памятники старины Таласской долины //Избранные труды по археологии и истории Кыргызстана. – Бишкек. Т I,– 560 с.
4. Кляшторный С.Г. (2001) Рунические надписи Таласа: проблемы датировки и топографии //Известия МОН КР, НАН КР. – №1. С. 88-91.
5. Байпаков К.М. (2013) Древняя и средневековая урбанизация Казахстана (по материалам исследований Южно-Казахстанской комплексной археологической экспедиции). Книга I. Урбанизация Казахстана в эпоху бронзы – раннем средневековье. Алматы, 2012. – 390 с. Байпаков К.М. Древняя и средневековая урбанизация Казахстана, книга II. – Алматы. – 514 с.
6. Камышев А. (2022) Последствия одной ошибки в локализации города Атлах // Qojalar.Kz – Тарих. Таным. Тағлым. – 24.11.. – [Макаланы окуган күн: 05.12.2022.] – URL: <https://kozhalar.kz/202210743-posledstviya-odnoj-oshibki-v-lokalizatsii-goroda-atlah> (Дагы караңыз: Камышев А. Последствия одной ошибки в локализации города Атлах // T l s v ş i v T rihi Ö mi /Editörl r F hri Sol k, Mir m B igo sh v, Tyhtykb k Chorotegin, Moimol Cusupova. – İst bl, 2022. – С. 331
7. Надпись на каменном орудии, найденном на Жубан тобе //битиг.кз. – [Макаланы окуган күн: 06.12.2022.] – URL: <https://bitig.kz/?lang=r&mod=1&tid=5&oid=166>
8. Винник Д.Ф. (1963) Новые эпиграфические памятники Таласской долины // Археологические памятники Таласской долины. – Фрунзе. - С. 94-99; Кожемяко П.Н. Оседлые поселения Таласской долины //Археологические памятники Таласской долины. - Фрунзе, 1963. - С. 184-186.
9. <https://jurnal.okgshsu.kg/index.php/vestnik/formattings.2020-2023>